

УЗУН НАЗЫН. ООҢ ЧАЖЫДЫ

Бо чылдың январь 15-те үнгөн № 5 «Шын» солунда парламенттинган «Боданыры ботка херек» деп эгелиг Валерий Шаравининь материалын номчудум.

Араганың хоралыг, аар уржуктарының дугайында автор дириг чижектерни тодаргай кирип, дыка ханы анализтиг кылдыр бижээн-дир деп билдим.

Кижиниң-даа, яныз-бүрү амытанарында-даа амылралында кол-ла чүвө — калык-чагай чурттага деп санаар мен. Кадык-ла чорва, каяа-даа чедип, көрбөзүн көрүп болур. Кадык-ла басырларын арзыктарым кижик кийик байлар хамаанчок, мырпайың чүгүд-даа кылдыр шыдаас анаар дээр кымга-даа бидиңгир. Ычанган араганың хоралыг сандары, хамыктың мур-нунда, кижиниң кадыкшыл байдалында дыка айымалдыг. Кыштың соок хүнеринде хол-будун, арып-бажын, ку-лаан доңурган кижилер хей. Ындыгыларның чамдыктары маш буттуг, холдарының са-лаалары дагыр апаргалыан. Оларның аразында эөөң та-нырымы-даа улус бар.

Араганың анык херөжө-көрүң божан төлү бергил-месек, дууду, улаан-медер-ле солуу, сөөлжизинде болу-турар деп божудуга бажы-нарның өмчилери шымыз-мын турар. Ол дугайын ав-тор Валерий Шаравин база тодаргай бижээн. Ычанган авторун парламенттинган чү-дүлдү араганың аар уржук-торалыг дугайын айткан болганда, бо материалымга хей чүвө бижэес мен.

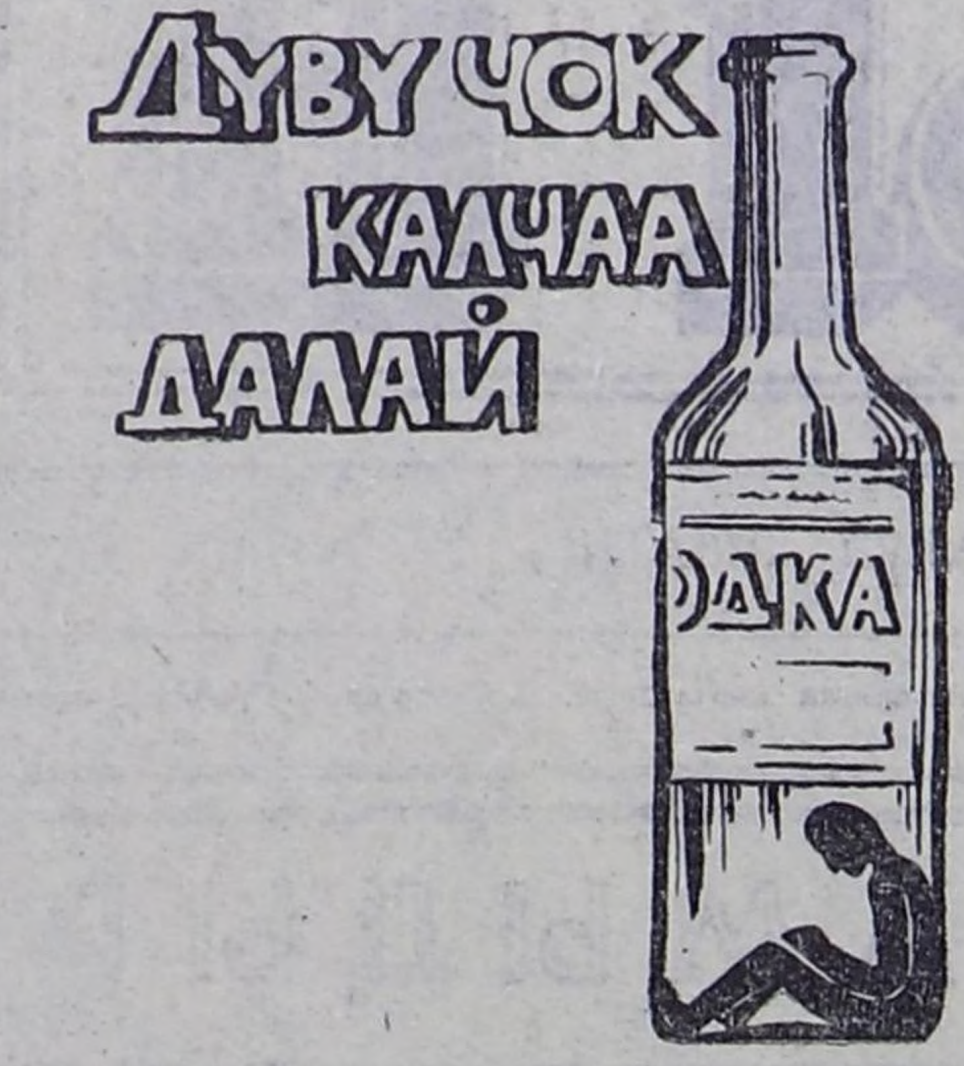
Болуңун дугайында каш чижек кирип, кыскасы-биле чугаадыр. Хей деген анык, калык чо-раан чылдарында бенин ара-га шуң шипсе, таактың тир-нас чордум. Ам-даа кыдыр мен. Араганың калдык-даа анык чок дээрзин шагда-ла

уугап билип, чурттап, ажыл-дап чордум. Мээң арага иш-левиини, таактың тыртпазым-ны мени таныыр, ылаңгыра кады ажылдап чоран эш-өөрүм билер. Бо 1998 чылда 74 харла-дым. 1924 чылдың кыжы-нында мени торуттуң деп кырган-авам чугаалап орта-ны дымнаан мен. Чамдык эштер 74 харлыг мен дээрим-де, шууг бузуверес, метелеп турар сен дээр. 65—66 хире харлыг кижиле-дир силер джир. Паспортуң ужулган, көргүзүрүмге, ам бузуверес-лер. Оларның бузуверейи ту-рары база чоп. Мээң алыс серек, чеден дөрт хар чет-тең хеврилди көстүрүмүң чажымды мындыг: чылдың кайында үезинде өргөн ту-руп келгеш, сула шимчөөш-кинер кылгып, арыг агаар тышып, шошкун, бодуму чаңкытырып алган мен.

Чурттап өргөн келген үе-мин дургузунда спорттуң я-ныз-бүрү хеврилдеринде чө-ре чыдам калайын, шыдаар чаам-биле киржиң келдим. Ылаңгыра «Прогресс» дээр 1954 чылда сарды алган ча-дир-теремин барык дөртен ажык чылдар дургузунда му-нун, Ви-Хем кожуунуң Тур-гаар хойра, Каа-Хеминиң Су-гаар, Кызыл кожуунуң Тү-рбөк, Элегес-Аксон, Кызыл-Чыраа, Кызыл сулуг Бай-Кок, Таңды кожуунуң Де-вискоринде Дус-Хөл, Меже-гой, Кара-Булуң, Кочетово (Сун-Бажи), Бай-Хаак суур-ларга, «Чедер» чуртка, Чагытай хөлге четкилээн

мен. Ол чөрлөргө анык-ча-дык, күш-шыдадыг чоран чылдарында чада-тергелиг чоруп турганымын майда база катан айтып кайын. Ычанганга спорттуң яныз-бүрү хеврилдерин киржиң келген мен деп бижээним ам толарайн көрөй. Ва-штар турган хойрада № 2 ы-ва школага дайын чылдары-да өрөңнүп турган, ыччары-да ол школага тыва дым башкылап турган Александр Кызыл-оол башкы хаакка маңынаарың чамдык чурум-нарын чугаалап бергениң сооңда, хаак кедип алгаш, беш, он километр чөрлөргө маңаң эгелээн мен. Оон удаатпаңда Чаа чыл уткуш-тур кожуунуң хаак маргыл-дааныга ырак-чоок суурлар-дан хаакчылар, оң иштиңе школардан үстүкү класс-тарның өрөңкчилери база киришкен. Ол маргылдага Ток суурнуң хаакчылары тилең чүвө. Вистин школа-дан мен чаксаңан шаңалды-дыр чөри ээлээн, спортку костюм-биле шаңаткан мен. Оон эгелээш-ле, хаакчы апар-ганым ол.

Кызылга республика мар-гылдааныга киришкен, 10, 15, 30 километрге маңаң, дээр түңнөдөгү болуп, шаң-

наткылап турдум-даа ийин. Ычан 30 километр чөрге ланчы боо чүктөн алгаш, үш моондак эртер турган. Эки маңаар хаакчыларга Тиргек-Кара, Тозу, Кун-Чаптыс сөө-биле чуга-лаарга, мээ-биле чажыт өрөңнүң хой кезин бистин арванста чок. Шагда-ла «кы-алдулду» берген. Арага-ның дүлгөзүнүн алаңы, хайраан кадыкшымын үрөп, уруу-дарымын, чоок кижиле-рин көргөвейи, чагай ке-рин үезин бодайын чоран-нары ол-дур ийин.

Анык-өскөнө чагыр түвөм болза, араганы арталып-ла болза, хой-ниңи чө-ринге, кудумчуга, бичин уруглар көрүп турга, ишөө эки, Гына улустуң чагай чачылдарын сагырын ұтас херек. Азын-чүгүтө таварышканда-даа көрү-чүрүмү болуп, масалыг арагалашкыны шуң болдурбай көгүр. Спортка хандыкшымыг болупар, мыда багай чүвө чок. Ажы-таластары бичишилген тура спортка ынак кылдыр кижизиднер. Каа-даа эл-найрадыг чоруур деп күзөөр ийик мен.

ХАЙЫРАЗЫН СӨҢНЭЭР

Мен бо улаада Алаш хеминд авазы — Кара-Холдуң ча-гыраш амылралың дугайын бижиксеим. Ол ылаң-ла кылаң кара, ыччанган ол атка чединген.

Ол кайгамчык чараш бол-гаш катанаттымыс чурума-ды-биле Гывада база бир хой-вар дөң байлак хөлдөрүн бижээң. Оң тыныжы, суу арыг, оң агаарын, суун ки-жи тынып, ижиң хаммас. Хөлдүң каас-чарың катла-катан көрүссөң, арыг агаар-дын херек сыңмас кылдыр тыныксаарың келир чүвө-ле болгай.

Бир өвөс салым-чаганың чурукчу турган болузма, са-гыш хайдыр каш-каш өңө-рөгө хөлдүмү чуруп алыкса-м келир. Соолу ий-үш кыл-дарда майла элээн өскөриң-гелер болган. Чүтө өдүр-көт-өрс, далай куштары ба-за чедип келген. Оон ынай бөлүк айманың кандыг-даа хеврилери база тыптын ту-рар. Эске хемнер хирден-гире, балык-байлаңнар олче ды-выркыдып турар яныдыг. Хөл иштиңи болган оң чок-кавызың амылгы амытанары элээн өзүп кө-үдөзүннүң демдектери көс-түрүр.

Ол дээрге шагдагы дег-ужур-дүм чокка тоттө-лөшкөңнүң эвөөңө кы-зыртылган. Ам бөгүндө ба-за-ла кижиниң киржилгези, сагыш салышкыны ала-улам херек. Кара-Хөл ала-обелеринисте, бөгүнү бис-терин арыг агаар-бойдуу, байла-биле хачырып кел-ген. Оң бугу кезин моон-да соңгар эгөрүтмөс бол-зун дөң чүдүрүп, тейлээр ужуруг бис.

Кара-Хөлдү өзиниге чедир шиңилетер шаг-шиңөөсү ам-даа чегей. Кап-он чыл бурунгаар оң даштыкы байдалын ыттан өрттиргени

дег шиңилээн яныз харын бар болбайн аан. Оң дууң-де чүү чылдып турарың ак-валангистер шымын кирип, соңураң көрбөзүн. Ону шиң-чээр тускый херекселдер-даа ажылаткымай турар. Каш чылдар мурнуна Красноярскиден дөрт хан-дыртыңар тускый экспеди-ция болуу беш чыл улай аңа ажылдаан чүвө. Каа-мал байлак-даа бар-дыр дөңш, күзөөнни өзүгаар төт-чөгөлтүңгеш, дедир девис-көзүңгө чана берген. Ова-ова эм олтырны, билин-де эм унуштерин, ып болуу дег бугу кезикти оң ажылда-чылары соортун джыгалаан. Шиңгөңилерин үндүргөн түңнели, ажылышкынары бөгүңгө чедир ик чок аркын чүвө. Олар катан келбейн барган.

Кара-Хөлдү девискөриңде кижиниң кадыкшымын бы-жыгызыңа өң таарымча-лыг аржаан суугар хой. Олар-ның бир кезин кыжын до-нар-даа, дойма-даа болгу-лар. Чогум Тывадаан ону шиңилеп, хайгаарга турар тускый болууда биске кел-бейн турар. Хөл дугайында солун чугаалар, болушун-чүрүк өздөргөн. Бо талазы-биле төгүчү чөп салгалдан сал-гал дашыштыр аас чога-лында шыткан чоруур.

Кара-Хөлдү чамдык диг-рей амтанары сугта-ла, чөре-даа чоруур кылдыр чаяттыңган. Олар кыдыр-даа соокка болгаш иңиге өң шыдамык. Болуңун төлү бойдуу шак ыччар хумага-лап чорууру ол. Сарыг-ку-дустар, кастар... Оларның кези, өлди үнелиг. Хөл ба-

жыгга шталы биче бөдүрү-ге-даа ажыды аллары чугу-ла ышкан. Ол чүгө өлүк-көш сактып сайгарар өвөс, шиңилет ажыларын холдап чорууда артамшиңилет че-ри-даа болгай-ла.

Балык чөмкөң хөлдө кон-чуг өзөш, ыччанган байлак-тар ылаа арпакан, балык үүргөңелерин кызып чип ту-рар араатан доңкоп-байлаң-нар көүдөң. Хыдыкчы «кы-зыл-өскөтери» көгүн үе шүрөп казатар болза, өлди иртингир, муну иштиңгир балык айжа өзүп, көүдөр-дө деп болар мен. Арай деп халас кезикти бистер өстүр-өс болзувуса, өскө чурт-тарың хамаатылары чедип келгеш, балык-байлаңыс-тың саңын көүдөңчир бе?

Ал эгелдиг кудустар ар-гал байлаңыны түлүп чи-лөө турар. Чүтө дээрсе оң шиңгээди чок. Олар арыг, се-ри-де элтиң калдырлары, шокарлары түлүп чир. Чараш холдуу декабрьла дош-биле шугулантарга оон бүдери база дыка дүргөн, чалыг, хат чокта, шай хай-ыңдырмың четтес, хөлчөк бижыг анаар. Ыччала-даа, ол бугу кыштын дургузун арнын дүй шыттымыс. Хөл дүрт талазыңны алаа Кастыг-Хөл аксы болган хо-лдуң бажында, өөжүндө оң чылгы тыныжыга дойма, бузу бурунаның, ажык кыштар чөрдери бар. Балык анаа хой чылгыр. Ынаар балыкка тардыр чөмү уруп бугу дөң.

Бойдуука хумагай, анаа ынак, оң чажытарын били алыксаар, өскөриңч болгаш оварымчалык болуп болулар, ол чажыдан ал-бан ажылар, хайрааны се-лээ ылап-ла соңоер. Сергей КҮЖУГЕТ.

ТУРАСКААЛДА БУРУУ ЧҮЛ?

Чөөн-Хемчин биле Сут-Хөл кожуунуң аразында өрт кырында доңуулуруу хо-лунда туткаң көмөйлөп, сы-гыртың өрөң кижилерниң ча-нында деп-самнаан ийи мөгөңиң сүрүг дүрүзү де-мир-бетондан шуңку кылган. Ол чараш тураскаалды Тыва-ның барык чарык кезин көргөн боор. Алды-Мадыр-ларның кура халыкшына-ны 110 чылдыга тураскаа-кан улуг байлардаа бүгү Тывадан чылган чон ола-дың эртерин, Ору-Шөлге ы-чан шушкан чон сапан чө-рө чүвө-лө болгай.

Чөөн-Хөл аа ажык-херек ужууда Сут-Хөл бар чораш, эрт кырында доңкоган, шууг-ла кайгаң кайган. Ол чараш тураскаалды үрөк каан болду. Хеврилер көрү-көш, шууг алгырыкан мен. Дөң-самнаан ийи мөгө үрө-лиң бузулган чылдыр. Ол чүл? Кижинер илдиң кара салы-мын үрөлдөң ол? Ол дээр-ге, чүтө Сут-Хөлдү өз, а бүгү Тываның чоргаарына мөгөлериниң тураскаал ышкыдыг.

Иргет Валданың «Арыл-Күдөр» деп номунда Тан-ды-Тываның чок дөң анык мөгөңиң бөдүңүн-да доңны ахтыр чөргө итүдүлдү. Улаастай кылдыңаа рухту-рун каан деп чар тарай бө-гө, чоңунд илени колдурун, харын-лаа хары черин, Ва-рын Моолдун, Лоды-чаан деп мөгөңиң батпакан мо-гөлерин шуңу откыган-даа болза, ашкы-мөгүңүн чың тургап, бүгү Моолга шуңу каан Арылдан мөгө Күдөр-ти хостан каар ийик чоп. Ол-дур, мөгөңиң иүүрү деп чүвө. А мөгөлерге тураскаал база шак мыдыг мыдыктыг, хундүткөдиг болур ужу-рут.

Сут-Хөл, Чөөн-Хемчин ко-жуун чыгаргылар ол турас-каалдарга хамарыштыр бир хемчиги алыр болза кижилер. Бир өвөс өлө кылдып, тургузар арга чок чүвө бол-за, ыччар чытырбайн, ап каан, орукан чайласа? Чачыл УРУНЗА, Чаа-Хөл кожуун.

ПАРКТЫҢ ҮНЕР ДӨЗҮ

Бойдусе унушкун, экскурсия, хайгааралдар үезинде эскериглер болган долгандыр турар хөрөөлөгө хамаарыштыр бодалдар.

Самгалды суурнуң чөөн талазында Дитты-Хем деп бичин хемин улуу дүрээр сууруузе чалтың чорук-кан. Бо хөм чоңга кайгамчык чараш, болуу бүткен парк болган. Парктың мурнуу та-лазы-биле шына-шыгың кара суугар агып чыдар. Рай-ноң үстүгү талазында үнү чылдар Сун-Бажи бар. Ол шаандан бээр тымылган, ар-жаан турган чер деп чон чугаалажырлар. Оң соста-мында сөс бөдүмөл бар деп тибет дүлдү бижэон турган деп улуг кыргыран чугаалаң турар. Амгы үеде ол эскер-көр болза, таңыттымыс ө-скөриңен, боктаган, хир-чам дөңш, чүңү чок дээрлиң. Во аржаан чер деп кым-даа бил-бес, азымгаайн-даа турар.

Парктың кыдыгында на хаак-тар, диттар, шивилер, ий-чакыс халдынар, чалды үнүшөр үңгүлөөң. Амгы тө-дө паркче кирип эртерге бер-ге апарган. Дитты-Хеминд суу, ылаңгыра чыс, бораңда үрөйлөр, кыпкы үеде чайың-дылап баткан, оң угуңда стадион, Культура бажың, спорт залды хөме алы бээр. Оон-даа аадаңда чурттага бажыңдарың, мал эмгелге-лерин долгандыр үер суу до-луу бээр боорга, мында улуг буга суу бадар кылдыр чал-дан тырттыгылаң каан. Парк-че киреринге элтиң чараш, көрүшүгү көвүрүңү кылмы каан болза эки-ле. Ол каскан буга эртер дөңш, ийик-кы-зыл малал-даа болур, өлү-дө-дө калыр. Ында бөк ийи-даа, демир-дөс, консерва са-валары, шилдер бууңдула-рының хой-даа кончут, Паркче кире бергеш, оң арыг агаарын тынып, каас-чараш чурумалын магадап,

мөгөүлөп, эм ол чымы, ар-жаан кара суугарын ийик, яныз-бүрү куттар хун дым-нап, шуураан шимчөөлөш-тыг шымын агымын, ийек-каштарды Дитты-Хеминд кыдымыга чедип келеш, ма-га хандыр эштин-даа, сө-лө-түстөң-даа болур. Воду бөт-көн парктың арыг-шеверин көөр болза, муңгаранчыл. Диттыңны оларар сандайлар долгандыр-ла бөк, хат-салың айы-биле эстен турар саазың аймаа, демир-дөс дөңш, эйде-тик улуг бижэон турган деп улуг кыргыран чугаалаң турар. Амгы үеде ол эскер-көр болза, таңыттымыс ө-скөриңен, боктаган, хир-чам дөңш, чүңү чок дээрлиң. Во аржаан чер деп кым-даа бил-бес, азымгаайн-даа турар.

Парктың кыдыгында на хаак-тар, диттар, шивилер, ий-чакыс халдынар, чалды үнүшөр үңгүлөөң. Амгы тө-дө паркче кирип эртерге бер-ге апарган. Дитты-Хеминд суу, ылаңгыра чыс, бораңда үрөйлөр, кыпкы үеде чайың-дылап баткан, оң угуңда стадион, Культура бажың, спорт залды хөме алы бээр. Оон-даа аадаңда чурттага бажыңдарың, мал эмгелге-лерин долгандыр үер суу до-луу бээр боорга, мында улуг буга суу бадар кылдыр чал-дан тырттыгылаң каан. Парк-че киреринге элтиң чараш, көрүшүгү көвүрүңү кылмы каан болза эки-ле. Ол каскан буга эртер дөңш, ийик-кы-зыл малал-даа болур, өлү-дө-дө калыр. Ында бөк ийи-даа, демир-дөс, консерва са-валары, шилдер бууңдула-рының хой-даа кончут, Паркче кире бергеш, оң арыг агаарын тынып, каас-чараш чурумалын магадап,

Чаа чыл чөкүшүлөп келгир-ге, база элдеңгит мөгө по-гаан шивилериниң кески-лөөң, ёлка кылмы-биле ап-парып турар база бар. Ам мал эмгелгезиниң дү-жунда Дитты-Хемин кезер көвүрүгө келдириңсе, бо кезек чөргө үңгөн ыччары-ыс төнгөн. Анаа-ла ажык, айгадал, чачанган чер апар-ганы шууг элдеңгит. Но кон-чут шыргай яныштыг, кижилер эртер бөргө турган кезек холушкан ыштыг харадал көрдүвөс. Шыргай

чадаң үнүшөр, хараганар аразында чымы алгыр ыт-дары, кызыл-кызыл ууй кыл-дын калың болду. Элдөңгит-ле чон аа: төрөң чериниң кааскычы каас-чараш халдынар, шивилер, диттарын тоңдур кескил-дөөң. Во девискөр хооуу-рылаң, чүтө төңкөчү ар-жыкылаң. Төрд чонум! Ие чө-рөң экологту байдатың бе-дик дөңшөтө тургузаалдыр. Тес-Хем кожуунуң чагыр-га черлери бугу чоңу эй-леден, онзагы чараш чүр-үмдөгү парктың арыг-ше-вериниң өң байдалы көр-гөн болза чүү дээр! Парк-че кирер бижыг, чараш кө-вүрүгү туттурган болза, ачы-тол, бугу чоп амьраң ийик.

Мындыг чараш паркта куштар бөңн элдеңгит кы-зымык чүдүлү тургускан. Хайгаарал үезинде мындыг чараш чүдүлө таварышты-гыс. Өрөңкчилерим-биле парктың чөң талазынга че-де бердирис. Дитты-Хеминд артыг талкы кыдымыга үнүп келдирис. Кезек болук диттарнык шымык бажың-даа, орту үезинде, аадаңда-даа чөвүрээр аразында чо-лаа диттарны кирип иткелен, мыртыгылаң каанын хай-гаран көрдүвөс. Бо диттар-ла улут, биче чоңайларын долгандыр-ла чөвүрээрде бажыгылаңы көргөш, ма-га-ла, чарашымын кайгалды айтырмын. Мен өрөңкчилеримден чараш чүдүлө таварыш-тыгыс.

— Чүү деп бодар силер, уруурлар? — Бо чоңайларын чөвү-рөөлөр аразында кымнар амынгар мыртыгылаң каан дээр силер?

Бла СҮВАНДИИ, Эге класс башкыы.

МЭЭН ДЫЛЫМ — МЭЭН ТЫНЫМ

СӨСТЕР ТОДА, ЧИДИГ БОЛУР УЖУРАЛУГ

Номчукчу тыва дылым бөдүүн, кыска, бок, артык сөстөрдөн хостуг, тода, чиге дыңдалырын күзөөр. Амгы үеде радиога, парадга өөрүшкү-майыңдыг, оор-чүк, эм-тал, бөстек-межел... дөң чижектег сөстөр ажы-лаары мырпайың кедереп бар-ган. Ол сөстөрдөн чогаалдык дылы байлакшып бербес, харын уран-чечени сы бас-тынып, кошкой бээр-дир. Ва-рымдааны бадгыкаары-биле бир чижектен кириңиң. Хундуруг хоочун чогаалчы И. К. Кудажының «Да-мал» деп бичин очеригиңде сактып-коржап тайга-тас-кы, хоңун-дүжүн, ааа-оонак, арга-арыг, төрөл-дөрүг... дөң сөстөр хой. Тыва дыл-дын чамдык синонимнери эжең кылдыр каттыжып, чачыс лексиктиг ужуру-ганы база илердеп болу-рун барымдаалааш, эмин эртин, төрөөнө дилымыс-ты аартып, илчирбелен туруп бөзүрүңе болур бе?

Кандың-даа дыл аажок дүргөн өскөриңчел болган-да, кедизиң болуп, сөстө-риниң тыва дылымыска кам-ны болзувуса. Катташкан сөстөрини хой катан ажы-лап-ла турар болза, кедизиң-де барып аас-кежин, ажы-ла-ла деп шыккан сөстөр дег мөгөңө бот-боттарың чавана дег чыпшыңчы бө-рүн аймылын өскөер болза эки-дир. Аражык би-жиксезе, хорук-дожу, арга-арыг, ортом-биле, өскөн-төрөң, ат-шооң... дөң ышкыш сөстөрини биче сөк-биле а-тыртылап, аңгы-аңгы уткалар-ын илердеп болуу дег. Ак-ша деп тыва сөкө төгөрүк деп тыважыккан моол сө-стү кожуп каары шууг кө-үдөң. Ону өөлөжөк бак

чаңкы деп санаар мен. Номчукчу күзөөң, бичи-жикчи болуңга нескөдөй болуру күзөөңгү. Оон аныг-да оулданың дөлөгэй дүр-жүлганы, чачыкчан чүрү-мүң, дүрүмүн тываар база сагыр ужуруг. Рывок, самолет, реформа, юридик, юбилей, терминология, фонд, спорт, каңтал, со-циал, гуманитарлыг, монопо-лия, калр, экономика, ком-мерция... дөң ышкыш үе-терлеп алган сөстөриниң хө-вөр артыын. Ниңилелдиг хөжүүлөзү-биле архам-нер, неологизмдер ылаң ке-лдири амылралың хоңбулуу. Чаа сөстөри тывагылаң өү-лү-гүр хөвөр ажылаң деп бо-дөөң сөстөр хой. Тыва дыл-дын чамдык синонимнери эжең кылдыр каттыжып, чачыс лексиктиг ужуру-ганы база илердеп болу-рун барымдаалааш, эмин эртин, төрөөнө дилымыс-ты аартып, илчирбелен туруп бөзүрүңе болур бе?

Кандың-даа дыл аажок дүргөн өскөриңчел болган-да, кедизиң болуп, сөстө-риниң тыва дылымыска кам-ны болзувуса. Катташкан сөстөрини хой катан ажы-лап-ла турар болза, кедизиң-де барып аас-кежин, ажы-ла-ла деп шыккан сөстөр дег мөгөңө бот-боттарың чавана дег чыпшыңчы бө-рүн аймылын өскөер болза эки-дир. Аражык би-жиксезе, хорук-дожу, арга-арыг, ортом-биле, өскөн-төрөң, ат-шооң... дөң ышкыш сөстөрини биче сөк-биле а-тыртылап, аңгы-аңгы уткалар-ын илердеп болуу дег. Ак-ша деп тыва сөкө төгөрүк деп тыважыккан моол сө-стү кожуп каары шууг кө-үдөң. Ону өөлөжөк бак

Чогаалчы Сергей Пюрбю Пушкинини оочудурун тура, яны дөң бөстү өңө кылдыр оочудурун, оң уламчыдан чоңга илчиреп өгөлөөң, а «Өңө сөзү» солунуң орус дылче «Слово матери» кыл-дыр оочудурун шууг эл-дир, менне болза, «Слово яны» кылдыр оочудурун ийик мен. «Ие сөзү»-даа ди-вөөң-дир.

Кыска чанынга яныз-бүрү улус орустакы: «Пус-то кой», «агаар айт» сү-сүг диңки мыткыр каттыр-гып, шоолуп турлар. Чөдө бердим. «Хей-айт» солунуң садып алгаш, номчурумга солунуң солун болду. Чөре ычкан. «Хей-айт» деп со-лунуң орус дылче «Воздуш-ный кон» кылдыр сөс тү-рүп оочудурун чиктиң. «Вдохновение» дөң бол-ган чиге. Канчар-лаа бөдөл кээрине чөре оларын оочудура албас улус. «Өңө сөзүңүң» үндөңкөңчилери, «Хей-айт» солунуң тургу-зукчулары өвөс-лө болгай. Хөктүг.

Солунар эгелерин бөзүп ара-соора оочудура бээр, а өскөриң, чок өзөң, та канчак турар улус, чыгач-чиг өвөс-тир бе? Словарь-ларга чагыртнас болзувуса, доора тенни, бажы-биле кылаштынымыс ол.

Ычанган шууг чилер чыган терминология кө-мөңсөзүгө ажылаң дитти-гип, солуннара парламент-тин тыва дыл дугайында ма-териалдарын сагырын, тө-рөң дилымысты чөгүрү уунуң угады, түңнел, шың-дилерип, амылралга боттан-дырарыңны иделгел-биле күзөдүм. Леон ХЕРТЕК.

ТӨЛГЕЧИ. ОЛ КЫМ ДЕП?

Шевегин, чараш кеттин-ген, шилдегек, спортчу дург-сыныг, дорт-чиге көрүш-түг, кыраак дүмчүктүг, ар-тыкчы аршы-шырайдык анык эриң долгандыр хой-ле улус чымы бергенин Кы-зыл хойраанын барың та-лазынга өрткөн чымы эс-керген кижик мен. Ычан ол холдарыга мээң көрүп көр-бөзүм — колдуңда-ла ша-жынга тураскааткан чу-руктарың көзөр түлүп ал-гаш, төлөгөл турганы ол чүвө. Анаа чымылаңарнык чамдыктарын ол-ла чөре шо-толте салган, эртинир-төр чораван. Оларның ара-зында ону таныыр, билер кижилер бажыңдарың ча-лап, казан чымын хэри-ниң ай-чуңу-даа дүңгүржү-лөп турдулар. Оң чоңуң бил-де эртерден чымын колду-нардың колдуңуңардык амыр-манди солушкан, алаан аал-ораныңга каан моор-

лап көзүн соңуруган айты-рып турарын болаарга, че-ре хоомай элес диттин, алы-сураа арай алды берген хире. Даразында хун өмчилеп бар чыткыш, шо-толте салы-кымын-биле автобус док-тар чөре, таварыла болуп, дүшүк бердирис. Сууук-чол-дуг Иван Сугелдей-биле та-ныжылаам ыччар эгелээн. Айт киштеңин таныжар, кижик чугаалаңың таныжар. Чоңум чүү кижик деп чүвө-ниң доңчу намырлыңдан бил-лип алдым. Ол Улуг-Хем кожуунуң Белдир-Кежин суурга хей чылдар иштиңде хой кадарып, малчынып чораван К. Ч. Сугелдейниң өл-бүдүлгөсүнө торуттуңгеш. Иваның ачаын Кыргыс Ту-лааны бөкөн чылдар үезин-де балдыры дымал, бай-шы-даалы-даа чурттан орған шы-дааңа кадыңда дымал ал-гаш. Ол чылдарда Саян ар-

1997 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛӨР

(Бирги көзөнөктө — 1997 чыл, акша-биле, ийгилинде 1997 чыл 1996 чылга хуу-биле, үшкү көзөнөктө—1996 чыл 1995 чылга хуу-биле)

дың бажы 1996 чыл-биле январь 1-де байдалга хуу-деңизерге, өзүлдөлгү болуп чылдың январь 1-де байдал-чуртайлардан көрүп болур. Бирги көзөнөктө — муң баш, ийгилинде — 1996 чылдың

ончуну бүгү хевирлеринин организациалары 1997 чылда 14,5 муң дөрбөлчүн метр чурттага шөпү амылгага кирген, өрткөн чыл-биле деңизерге, 27,3 хуу хой-бу-луп турар. Хуу хонуну ба-жып турар үлүү көүдүң, Агроуплетур комплексин саймаларында 31,3 млд. рубльди чыгарган, 1996 чылга деңизерге, 10,5 хуу хой.

Table with 5 columns: 1990 ч., 1993 ч., 1995 ч., 1996 ч., 1997 ч. Rows include Хуужуттуган бажыларның саны, Оларның нияти чурттага шөпү, Шөпү бажыларның иштөөдөн хуужуттуган бажылар хуу-биле, Хуужудулааның өзгөшө хуужуттуган бажыларның үлүү (хуу-биле), Кызыл хоорайда, Кызыл, Улуг-Хем, Каа-Хем, Баян-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга ко-дуннарда чурттаган оран-савааның 47,8 хуужу хуужу-туна берген. Чурттаар оран-савааны хуужудулаам, хуу-аунда бажы тудуп турар кижилеринин көүдүңгө сөөл-

Table with 3 columns: 1997 чыл, 1996 чыл, 1995 чыл. Rows include Улетпур продукцияның хемчээли (млрд. рубль), Чонпун хереглел бараанының буюуларын (млрд. рубль), Улетпур продукцияның буюуларын өрткөтөр көрүзүү, Кол капиталга инвестициялар-биле (млрд. рубль), Чурттага бажыларын амылгага киргезе муң дөр-бөлчүн метр, (ниити шөпүдүн), Көдө ажил-агый продукцияның хемчээли (млрд. рубль), Автотранспорт буюуларынның чык сайгарылгазы млн. ткм., Урмектен садар бараан саарылгазы млд. рубль, Акша орулгаары (айда киж бурзуунге ортумаа-биле муң рубль), Чурттагы чонга өрткөткү ачы-дуза чедирлээнин хемчээли млд. рубль, Акша орулгаары 548,1 136,2 127,7, Айда доктааттынан ортумак шалың (бир ажилдакчыга муң рубль), Бир ажилдакчының шалыңы Барааннарда, ачы-дузага хереглел өрткөткү көрүзүү, Акыл чок кижилеринин ниити саны муң кижиге Оларның аразында албан езуу-биле ажил чок кылдыр бүртүктүргөндөр, Амыдыралга өрткөк чыгуу хемчээлин кулуку дөңсөө (айда киж бурзуунге ортумаа-биле) муң рубль, 564,4 406,9 447,0

Table with 3 columns: 1997 чыл, 1996 чыл, 1995 чыл. Rows include Мыйыстыг бола мал, Чурттагы чонун ажил-агый, Көдө ажил-агый буюуларын, Фермер ажил-агыйлар, оң иштинде инек, Көдө ажил-агый буюуларын, Чурттагы чонун ажил-агый, Фермер ажил-агыйлар, Хаваннар, Көдө ажил-агый буюуларын, Чурттагы чонун ажил-агый, Фермер ажил-агыйлар, Хойлар, ошкурлар, Көдө ажил-агый буюуларын, Чурттагы чонун ажил-агый, Фермер ажил-агыйлар, Аг, Көдө ажил-агый буюуларын, Чурттагы чонун ажил-агый, Фермер ажил-агыйлар, 159,3 96,1 100,0, 37,0 77,7 23,2, 108,6 101,4 68,2, 13,7 128,9 8,6, 68,4 95,0 100,0, 15,0 80,7 21,9, 47,4 97,7 69,3, 6,0 122,7 8,8, 31,1 77,7 100,0, 2,3 52,2 7,4, 26,2 80,1 84,2, 2,6 88,4 8,4, 731,8 97,6 100,0, 319,0 82,8 43,6, 328,6 104,9 44,9, 84,2 162,5 11,5, 36,1 95,6 100,0, 13,7 84,9 38,0, 19,0 100,2 52,6, 3,4 128,4 9,4

өрткөткөр 1997 чылда барааннарда бажы чонга өрткөткү ачы-дуза чедирлээнин хереглел өрткөткүни өзүлдө (өскөр чурттааларга, чуртта-гы чонун амылгагы үнө-эниң куулааны, 108,4 хуу болган. Чурттагы чонга тө-дөлүргү ачы-дуза чедирлээ-нин расценалары болган тарифтери өскөн (16 хуу). Аш-чем барааннарның өрткө-ткери 8,6 хуу, аш-чемдин улес барааннарның 5,6 хуу улгаткан. Улетпур өрткө-терин инфляция талазы-биле өзүлдө 1996 чылдың декабрыга 108,9 хуу болган.

Чонну ажилга хаара тудары Экономикага салдарлыг, илпейкейлиг куш-ажылга ха-ара тудуунан, чонга бараан-ныг продукцияны буюулар, ачы-дузанын көрүзүп чорур ажилдакчы күжү-биле халы-тынан кижилеринин саны 1997 чылдың декабрында өзгөшө биле алырга, 139,4 муң кижиге турган, азы республи-канын чурттагы чонунун ниити санының 46 хуужуу. Оларның аразында 144,8 муң кижиге (82,4 хуу) аконо-макада хаара тудуунан, 24,6 муң кижиге (17,2 хуу) ажил чок турган, ыччала-жон ажил тып алырының

1. Кол капиталга салдыган инвестициялар кижиге капитал салымыкызы деп белгиле дүжүп турар. 2. Чурттагы чонга хереглел барааннарның сайгарының хемчээлинде болгат ачы-дуза чедирлээнин көрүзүлгө организаци чок кыяр өорткөн болгат рынокка барааннарның экспорт хемчээли-биле алдыган. 3. январь-ноябрь, 1997 чыл.

Республиканың көдө ажил-агый буюуларын бусааны 29 хуу, хураган бол-ган аныын 21 хуу, хаван оолдарының кызыл камгалал алырын 4 бажы кызырган. Эрткен чылдан төрүп 100 инектен-не 41 бусааны кам-галал алган болза, 1997 чыл-да 39, 100 хой, ошкурден 66 анай, хураганын камгалал алган, ол өрткөн чылдың дөңсөөдө хөвөр. Мыйыстыг бола малдың чыгырып, өдүп хораар чоруу 14,4 хуу куулаан, хой, ош-курну — 17,3 хуу баткан. 1997 чылдың январь 1-де байдал-биле өрткөн ажил-агыйларның саны 2023 бооп турар, черинин шөпү — 194,4 муң гектар. Ортумаа-биле бир ажил-агыйга 96 гектар оонажык турар. Ара-тарга болган тарачыларга республиканың чер ажилдыг черлеринин 6,6 хуужуу, тарач шөдөрүнүн 11,6 хуужуу оона-жыр. Ол ажил-агыйлар буюу-ларын өзүлдө тараа өстүр-гөдөн ниити буюуларын 1997 чылда олар тараанын 11,6 хуужуу алган, Картофель-ди (7,5 хуужуу), ногааларын алырын 4 бажы кызырган. Эрткен чылдан олар 6 хуу хире элтип, суттү 10 хире хуу буюуларын. Көдө ажил-агый буюуларынның 1997 чылда ниити буюуларын продукцияны бо-хунгү өрткөткөр-биле санап көөргө, 681 млд. рубль бооп турар, 1996 чыл-биле дең-изерге, 7,4 хуу өзгөшө, оң мал алырында ол көрүзүл-гөдөн 12,8 хуу кызыралган, чер ажил-агыйында продук-ция буюуларын 17,5 хуу өскөн. Оң 67 хуужуу хуу буюуларын буюуларын үндүргөн. Көдө ажил-агыйынын кол куулурун үндүргөн ажил-агыйларынн катэгория-ларын айтып-биле ниити продукцияны дүжүктүрүп даразында таблицадан көрүп болур.

ӨРТӨКТӨР

1997 чылда барааннарда бажы чонга өрткөткү ачы-дуза чедирлээнин хереглел өрткөткүни өзүлдө (өскөр чурттааларга, чуртта-гы чонун амылгагы үнө-эниң куулааны, 108,4 хуу болган. Чурттагы чонга тө-дөлүргү ачы-дуза чедирлээ-нин расценалары болган тарифтери өскөн (16 хуу). Аш-чем барааннарның өрткө-ткери 8,6 хуу, аш-чемдин улес барааннарның 5,6 хуу улгаткан. Улетпур өрткө-терин инфляция талазы-биле өзүлдө 1996 чылдың декабрыга 108,9 хуу болган.

БАРААННАРЫНЫҢ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРЛЭЭНИН ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Урмектен садар бараан саарылгазы ниитинин хемчээли 56,7 хуу, 43,3 хуу болган, өрткөн 1996 чылда 58,9 хуу, 411 хуу турган. Чурттагы чонга чедирлээ-нин төдөлүргү ачы-дузанын хемчээли 1997 чылда 203,3 млд. рубль болган, а 1996 чылда деңизерге, ол көрүзүп 13,6 хуу хөй болган.

Table with 3 columns: 1997 чыл, 1996 чыл, 1995 чыл. Rows include Республиканың улетпур буюуларынның ниити хемчээли хуу сайгарылгаларын болган араг (тараанын санавакка), чылда 362,7 млд. рубль болган азы 1996 чылдың дең-изерге, 86,4 хуу болган. Буюуларын кулу-лашканын өрткөн чылдың ол үнөнге болаарга, кызы-рылган (13,6 база 23,0 хуу). Улетпур буюуларынның кол хемчээли халык ачы-дузанын буюуларынның ниити хемчээли 50,5 хуужуу), өнчүлүг күрүчө хевирлеринин (33,8 хуу) оона-жыг турар. Буюуларын хемчээлин өздөлдөп өрткөн чылдың ол-ла үнөнге дең-изерге, электрэнергетика буюуларын (125 хуу), олар чык буюуларын (102 хуу), үнүг улетпур буюуларын (107 хуу) чели алган. Чымыл энергияны үндүр-гөдөн, тулуг чыгарып, хөмүр-дөң буюуларын, материалдыг сүг электрэнергия буюуларын өрткөн чылдан көвүдөп. Хере-глел барааннарның буюуларын 41 хуу кызыралган азы 84,4 млд. рубль болган. Аш-чем продукцияларын өрткөн чылдың ол үнөнге деңизерге, 45 хуу өзгөшө буюуларын, чык улетпур буюуларын өрткөн ол чылдың бо үнө-биле деңизерге, 6 хуу хөйү буюуларын. 14 буюуларын продукция буюуларын хемчээли улгаттыр-ган. Кызылдың бажы тудар комбинаты, Каа-Хемик иш ажил-агыйы, «Элегес» акци-онер ниитилел өрткөн чылдың продукция буюуларын үндүр-гөдөн.

САҢ-ХӨӨ

1997 чылдың он бир айла-рында улетпур буюуларын, организациаларын, тудуунун, транспорттун ажил-агыйларын саң-хөө түр-нөлдөрү 57,0 млд. рубль ка-рылгалыг болган, оң иштинде улетпур—46,3 млд. рубль. 1997 чылдың декабрь 1-пч байдал-биле алырга, ниити оренни түчү (көдө ажил-агыйда, тудууда, улетпур-ге болган транспорт буюуларын-де) 842,2 млд. рубль чеккен, а оларын хуужуула-мактан өрө 495,0 млд. рубль (58,8 хуу). Хуужуулаамактан өрө алырынын ниити түчүлө-лө болаан берилеринин өрө 494,3 млд. рубль, азы 46,4 хуу. Республиканың акци-оннардык хайраалат үчүл-кө алып алырыларынн тара-ларын өрөшүн түчү 340,8 млд. рубль, оң иштинде тара-лар хуужуулаамактан өрөшүн 225,3 млд. рубль азы 66,1 хуу. Салдып алыкчыларынн тара-лар хуужуулаамактан өрөшүн 194,8 млд. рубль-биле сана-тылган. Салдып алыкчыларынн тара-лар үчүлүг улетпур буюуларынның өрөшүн.

ЧОННУ АМЫДАРЫЛАНЫН ДЕННЕЛИ

Республиканың чалыс тартканында хамаарып-тыр айла болза, айла ортумак акша орулгазы бир айда 548,4 муң рубль. Оң хөкөк кырында хемчээли 1996 чыл-дың ол-ла үнөнге деңизерге, 21,0 хуу улгаткан. Эрткен чылдың деңизерге азырга, акша орулгазынын саарылгазы инноваци шөпүг өскөргө алы-ган. Аш-чем барааннарда, ачы-дуза чедирлээнинде ак-ша орулгазынын саарылгазы баткан. Акша орулгазынын саарылгазы (12—33 хуу) инек эйдиге, водкага, ка-пустуга, чигирге, чуртуга, үс аймаанга элээн баткан. Хоорай автобустарына артыкчыларынн өрткөткөн ул-гатканы, бажың хөшөшүн, телефон, чыгыг, сүб-биле хандырылган дөш, өрткөткөн өскөндинде акша орулга-зынын саарылгазынын шө-нө баткан, ыччала-даа элек-три энергиянын өртөз дөш акша орулгазынын саарыл-газы өскөн. Чонуну колла-ап турар орулгазы, акшалдан-каан шалыг акшамак болуп турар. Айда ортумак шалыг

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫ

Экономикага салдарлыг, илпейкейлиг куш-ажылга ха-ара тудуунан, чонга бараан-ныг продукцияны буюулар, ачы-дузанын көрүзүп чорур ажилдакчы күжү-биле халы-тынан кижилеринин саны 1997 чылдың декабрында өзгөшө биле алырга, 139,4 муң кижиге турган, азы республи-канын чурттагы чонунун ниити санының 46 хуужуу. Оларның аразында 144,8 муң кижиге (82,4 хуу) аконо-макада хаара тудуунан, 24,6 муң кижиге (17,2 хуу) ажил чок турган, ыччала-жон ажил тып алырының

КӨДӨ АЖЫЛ-АГЫЙ

Table with 3 columns: 1997 чыл, 1996 чыл, 1995 чыл. Rows include Бүгү ажил-агый буюуларынның ажил-агыйларын-да мах продукциянын кол буюуларын, Буюуларын, Эт (этике үндүрүп дөң маалыг, кушту дияр деңизер (муң тонна), Оң иштинде көдө ажил-агый буюуларын, Сүт (муң тонна), оң иштинде көдө ажил-агый буюуларын, Хой дүгү (тонна), оң иштинде көдө ажил-агый буюуларын, Чуурга (млн. борбак), оң иштинде көдө ажил-агый буюуларын, 31,1 95,3 99,2, 5,6 92,1 83,6, 53,5 93,3 95,8, 4,8 84,8 65,8, 682 82,6 86,6, 322 71,4 78,0, 20,8 75,5 74,0, 15,9 69,8 74,6

ТАРА (АРЫГЛААНЫН СОИДА КИЛДӨН-БИЛЕ) НИТИ ПРОДУКЦИЯ, МУҢ ТОННА

Table with 3 columns: 1994 ч., 1995 ч., 1996 ч., 1997 ч., 1996 чылга хуу-биле. Rows include Дүжүктүрүп гадан-дип, ниити чылдаам, муң тонна, Дүжүктүрүп 1 гадан, ни. 6,1 4,3 2,9 4,0 151,7, Картофель ниити чылдаам, муң тонна, Дүжүктүрүп 1 гадан, ни. 65,1 72,5 34,6 52,6 152,0, Ногаа ниити чылдаам, муң тонна, Дүжүктүрүп 1 гадан, ни. 77,9 67,8 49,5 86,1 173,9, Тарааның буюуларын колдууда көдө ажил-агый буюуларын. Олар 1996 чылда тараа буюуларын 84 хуу үлүгү кирип турган

КАПИТАЛ ТУДУГ

276 млд. рубль өрткөткү кол фондуларын амылгага кирген, оң 249 млд. рубль-дин күрүне секторунуң буюуларын кирген. Кызыл хоорайда бир чылда 250 муң хой кеңилден тон дараар фабриканы, «Чедер» курорт-та профилакторийн, Важи-Алаа суурда спорт залды амылгага кирген. Кол ка-питалга 129,3 млд. рубль инвестицияны амылгаан, ол өрткөн 1996 чылдың дең-изерге, 1,3 катап өскөн болган. Кол инвесторлар күрүне буюуларын болган организациалары болуп артышкан, оларның ин-вестицияларынның үлүү өрткөн чылдан 76,2 хуу турган болза, 1997 чылда 68,9 хуу болган. Ол чыгарылгаларын чар-чыткан ол кезин Р-Ф-тин бюджетинде эгиле чок ак-шаландырган. Тулуг буюуларынның 82,0 млд. рубль үндүргөн, азы бүгү инвестициянын 63,3 хуужуу болуп турар. Тулуг буюуларынның чыгарылгазы 1,5 катап көвүдөп. Социал алырларынн туду-ларын 47,3 млд. рубль-дин үндүргөн, 1996 чыл-биле деңизерге, 5,4 хуу хөй болуп турар. Эрткен чыл-биле дең-изерге, бо алырга ин-вестицияны амылгаары 1,4 катап өскөн. Буюуларын болган

КАПИТАЛ ТУДУГ

Table with 3 columns: 1997 ч., 1996 ч., 1995 ч. Rows include Төрүтүнгөн уруглар, Өлгөн, оң иштинде бир харга чедир Чонпун чайгаар өзүлдөп, 18,4 15,8, 13,3 12,7, 36,0 33,6, 5,1 3,1

КӨДӨ АЖЫЛ-АГЫЙНЫН КОЛ ПРОДУКТУЛАРЫН БУГУ БУДУРУГУЧУЛАРЫН 1997 ЧЫЛДЫН САНААШКЫНЫ-БИЛЕ САЙГАРАНЫН КӨРГӨЗҮҮ

Table with 3 columns: 1997 ч., 1996 ч., 1995 ч. Rows include Тараа, Картофель, Ногаа аймаа, Мал болган куш (лириг деңиз-биле), Сүт, Чуурга, млн. борбак, Хууда салдыг четкилерин, ны болган чуурган белег-ниитинин чөмөнгө чөдө-рүн дамыштыр, оранжыла-га болган рынокка элтин, сүтүн 90 хуужуу, ногаанын, 97 хуужуу, картофельдин 98 хуужуу сайгарганын. Тараа-га, 1996 чылдың ол үнө-нүг деңизерге, 75,1 хуу, 76,9 хуу болган, 16,4 хуу болуп турар. Чурттагы чонун бир кижиге олаштыр өзүл буюу-ларын 15,9 69,8 74,6

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чык сөөртүлгө. Автомо-биль транспорт буюуларын болган хуу транспорт-биле саарылга ажилын кылып чоруп турар сайгарылгаларын 1997 чылда 570 муң тонна чык сөөрткөн, 1996 чыл-биле деңизерге, муң тонна чык сөөрткөн, азы 9 хуу өзгөшө сөөрткөн. Агаар орунук транспорт-биле сөөртүлгө 18,7 хуу өзгөшө, 1996 чыл-да 241 тонна чык сөөрткөн болза, 1997 чылда 196 тонна болган. Пассажирлер аргыштыр-газы, 1997 чылда транспорт-чылдың 76,2 хуу турган болза, 1997 чылда 68,9 хуу болган. Ол чыгарылгаларын чар-чыткан ол кезин Р-Ф-тин бюджетинде эгиле чок ак-шаландырган. Тулуг буюуларынның 82,0 млд. рубль үндүргөн, азы бүгү инвестициянын 63,3 хуужуу болуп турар. Тулуг буюуларынның чыгарылгазы 1,5 катап көвүдөп. Социал алырларынн туду-ларын 47,3 млд. рубль-дин үндүргөн, 1996 чыл-биле деңизерге, 5,4 хуу хөй болуп турар. Эрткен чыл-биле дең-изерге, бо алырга ин-вестицияны амылгаары 1,4 катап өскөн. Буюуларын болган

ХУУЖУДУЛГА

Буюуларынның хуужуду-лаамактан 1997 чылда 3 муни-ципалитет буюуларын хуужу-лаан. Оң ниити өртөз 94,4 муң рубль болган. Ол буюу-ларын 10 кижиге хаара тудуунан. Буюуларын кырып турар орулгаар. Бүдүн чыл иштинде хуужуттуган буюу-ларын кирген орулгаар буюуларын 614 млд. рубль болган. Буюуларын өт-хөргөн-ни сатканын тус черинин бюджетинде 425 млн. рубль кирген (69,2 хуу), левисөөз бюджетинде 57 млн. рубль (9,3 хуу), федералдыг бю-джетке 49 млн. рубль (8,0 хуу), артка 83 млн. рубль (13,5 хуу) күрүне өрткөткөн организациаларынн шө-пү берген. Чурттаар оран-савааны хуужу-дурар. Республиканын чур-ттаар оран-сава адырда ач-таа хуужудулаамактан чур-таар, 1997 чылда 1251 квартира хуужуттуган азы бүгү бажыларынның 3,5 хуужуу болуп турар. (1996 чыл-биле деңизерге, хуужуттуган ба-жыларын 582 чедир кызырал-ган.

КӨДӨ АЖЫЛ-АГЫЙНЫН КОЛ ПРОДУКТУЛАРЫН БУГУ БУДУРУГУЧУЛАРЫН 1997 ЧЫЛДЫН САНААШКЫНЫ-БИЛЕ САЙГАРАНЫН КӨРГӨЗҮҮ

Table with 3 columns: 1997 ч., 1996 ч., 1995 ч. Rows include Тараа, Картофель, Ногаа аймаа, Мал болган куш (лириг деңиз-биле), Сүт, Чуурга, млн. борбак, Хууда салдыг четкилерин, ны болган чуурган белег-ниитинин чөмөнгө чөдө-рүн дамыштыр, оранжыла-га болган рынокка элтин, сүтүн 90 хуужуу, ногаанын, 97 хуужуу, картофельдин 98 хуужуу сайгарганын. Тараа-га, 1996 чылдың ол үнө-нүг деңизерге, 75,1 хуу, 76,9 хуу болган, 16,4 хуу болуп турар. Чурттагы чонун бир кижиге олаштыр өзүл буюу-ларын 15,9 69,8 74,6

Table with 3 columns: 1997 ч., 1996 ч., 1995 ч. Rows include Тараа, Картофель, Ногаа аймаа, Мал болган куш (лириг деңиз-биле), Сүт, Чуурга, млн. борбак, Хууда салдыг четкилерин, ны болган чуурган белег-ниитинин чөмөнгө чөдө-рүн дамыштыр, оранжыла-га болган рынокка элтин, сүтүн 90 хуужуу, ногаанын, 97 хуужуу, картофельдин 98 хуужуу сайгарганын. Тараа-га, 1996 чылдың ол үнө-нүг деңизерге, 75,1 хуу, 76,9 хуу болган, 16,4 хуу болуп турар. Чурттагы чонун бир кижиге олаштыр өзүл буюу-ларын 15,9 69,8 74,6

ТАРА (АРЫГЛААНЫН СОИДА КИЛДӨН-БИЛЕ) НИТИ ПРОДУКЦИЯ, МУҢ ТОННА

Table with 3 columns: 1994 ч., 1995 ч., 1996 ч., 1997 ч., 1996 чылга хуу-биле. Rows include Дүжүктүрүп гадан-дип, ниити чылдаам, муң тонна, Дүжүктүрүп 1 гадан, ни. 6,1 4,3 2,9 4,0 151,7, Картофель ниити чылдаам, муң тонна, Дүжүктүрүп 1 гадан, ни. 65,1 72,5 34,6 52,6 152,0, Ногаа ниити чылдаам, муң тонна, Дүжүктүрүп 1 гадан, ни. 77,9 67,8 49,5 86,1 173,9, Тарааның буюуларын колдууда көдө ажил-агый буюуларын. Олар 1996 чылда тараа буюуларын 84 хуу үлүгү кирип турган

КАПИТАЛ ТУДУГ

276 млд. рубль өрткөткү кол фондуларын амылгага кирген, оң 249 млд. рубль-дин күрүне секторунуң буюуларын кирген. Кызыл хоорайда бир чылда 250 муң хой кеңилден тон дараар фабриканы, «Чедер» курорт-та профилакторийн, Важи-Алаа суурда спорт залды амылгага кирген. Кол ка-питалга 129,3 млд. рубль инвестицияны амылгаан, ол өрткөн 1996 чылдың дең-изерге, 1,3 катап өскөн болган. Кол инвесторлар күрүне буюуларын болган организациалары болуп артышкан, оларның ин-вестицияларынның үлүү өрткөн чылдан 76,2 хуу турган болза, 1997 чылда 68,9 хуу болган. Ол чыгарылгаларын чар-чыткан ол кезин Р-Ф-тин бюджетинде эгиле чок ак-шаландырган. Тулуг буюуларынның 82,0 млд. рубль үндүргөн, азы бүгү инвестициянын 63,3 хуужуу болуп турар. Тулуг буюуларынның чыгарылгазы 1,5 катап көвүдөп. Социал алырларынн туду-ларын 47,3 млд. рубль-дин үндүргөн, 1996 чыл-биле деңизерге, 5,4 хуу хөй болуп турар. Эрткен чыл-биле дең-изерге, бо алырга ин-вестицияны амылгаары 1,4 катап өскөн. Буюуларын болган

КАПИТАЛ ТУДУГ

Table with 3 columns: 1997 ч., 1996 ч., 1995 ч. Rows include Төрүтүнгөн уруглар, Өлгөн, оң иштинде бир харга чедир Чонпун чайгаар өзүлдөп, 18,4 15,8, 13,3 12,7, 36,0 33,6, 5,1 3,1

База катап кызыгаар дугайында БЫЛААТТЫШААН ХЕВЭЭР БИС

«Шыно», «Тываның аныяктары» солунгары чоктаа чаа үнөнгө «Чернистын үзе кезин турарына хомуданың эвес-тир бе, солдат» деп материалды номчааш, бо чүүлдү би-жий бердин. Кызыгаар айтыры 1980 чылдарда кончуг чонпун-биле чидиг тургустуну турган айтырыг чүве. Тыва АССР-ниң Сайгытар Чөвүлелинин Даргазының бирги орадычызы турган К. А. Маспык-оол батпаан болук бо айтырыгын сайгарып турду. Ону «Хостуг Тыва» ниитилел политиктин шимчээлиниң кезигининин көдөрүп турар уластуго Алтай Республиканың Даргазының тыва уластуго чедир чүчүс километр ийдиң чоруктан. Ол кончуг уластуго иштинде кандыг черлерин чок дээр чар-ларын, чаагайын, бай-байлан кижиге магалал ханмас. Ажил-агыйга, амыдырал-чурттааларга, угаан-болгалар таарымча чок, шаптык болу бээр кылдыр тургускан уластуоттар база бар. Бу дугайында чугаалар, маргылдаалыг айтырылгар хөй удаа болуп келген болган ол айтырыг тыва талага чо-гумчалыг кылдыр шинтирлеттинип турар.

турган. 1960 чылдарынн эге-нинде Тыва АО-нун облыгун-деңиз даразы турган А. М. Чымыл Улаш-Батор хоорайга моол-тыва кызыгаар айты-рынын чугаалажып турар, канчаан чүс чылдар иштин-де тываларын хой-хөй сал-галары чурттап чочоан. Ты-валарын төөгүдөн бээр чер-деш керегө ач салбайн, үш ай иштинде маргышыл кел-ген. Ыччала-даа ССР-ниң албан-дужаалдыг кижилери ай-дунсика найыралдыг моол-дука дөш Тываның чанды-гы черлерин бээрине ал-балыган. Ычан Тыванын мурунку зоназынын көдөз ажил-агый буюуларын эргелетинин, на-чыл даразы турган Союз Сомам төдүтүнгөн черин Кумже, Шүтүргөй бүрүлчүлүгүнине кыштаам барып көрү дөш четкиниң турумда Моолче-беритти деп халактан өлдү-ргөн чүве ийин. Ычан төдү-түнгөн ава-черин, улзын ыныкынанардан чүгө Кы-зыл хоорайга бенин Союз Миничыма, Зоя Аракчаа, Со-ян Орус-оол, Бистер чурттап чор бис. Чалана хоорайга чурттап чорган, ал бистин ара-вастыга чок Союз Ондун

акый өскөн-төрөз черин көр-үдөн Хаан-Көгейнин Барын-Турун деп черге моол элге-ри-биле кады чөдө берип, мээң өмү орну бээр деп оларга көрүзүргө, чүчү-би-ле шынылар сен деп кызы-раанар. Хүрүк алган, олу-галары орну бээр дө

